

Zmiany społeczno-kulturowe jako kontekst działań edukacyjnych nauczyciela

Socio-cultural changes as the context of educational activities of the modern teacher

Key words: emancipation, identity, information society, time and space, work, interpersonal relations, education.

Abstract: The purpose of the article is to show the socio-cultural changes affecting education. Based on the analysis of domestic and foreign literature, the issues of emancipation, the model of civilization, the identity of the individual, time and space, as well as work and interpersonal relations are shown. They are relevant to educational activities aimed at shaping a student ready to function in a constantly changing reality. The repercussions of socio-cultural changes make it necessary for students to be able to form their own identity and to develop a sense of civic identity, to be accepted, to have the opportunity to externalize their own values, to seek and discover their own individuality. In the course of education, a student should be prepared to overcome imposed limitations, and eventually improve the reality in which he has come to live. All this requires constant activity, lifelong learning and conscious self-improvement.

Słowa kluczowe: emancypacja, tożsamość, społeczeństwo informacyjne, czas i przestrzeń, praca, relacje interpersonalne, edukacja.

Streszczenie: Celem artykułu jest ukazanie zmian społeczno-kulturowych oddziałujących na edukację. Na podstawie analizy literatury rodzimej i zagranicznej przybliżono zagadnienia emancypacji, modelu cywilizacji, tożsamości jednostki, czasu i przestrzeni oraz pracy i relacji interpersonalnych. Mają one znaczenie na działania edukacyjne zmierzające do kształtowania ucznia gotowego do funkcjonowania w nieustannie zmieniającej się rzeczywistości. Następstwa zmian społeczno-kulturowych sprawiły, że uczeń w szkole powinien mieć możliwość kształtowania własnej tożsamości oraz kształtowania poczucia tożsamości obywatelskiej, być akceptowany, mieć możliwość uzewnętrzniania własnych wartości, poszukiwania i odkrywania własnej odrębności. W trakcie edukacji powinien być przygotowywany do pokonywania narzucanych ograniczeń, podejmowania walki ulepszania rzeczywistości, w której przyszło mu żyć. Wszystko to wymaga od niego nieustannej aktywności, uczenia się przez całe życie i świadomej pracy nad samym sobą.

Nowoczesność i ponowoczesność – wyjaśnienie terminologiczne

Początek *nowoczesności* sięga drugiej połowy XVIII wieku. Istnieją dwie możliwości definiowania tego terminu, pierwszy historyczny nawiązuje do momentów przełomowych, czyli wojny secesyjnej i konstytucyjnej rewolucji amerykańskiej oraz

Wielkiej Rewolucji Francuskiej wyznaczających polityczne i instytucjonalne ramy nowoczesności, tj. demokrację konstytucyjną, ideę rządów prawa oraz zasadę suwerenności państw narodowych. Drugi z kolei zwany analitycznym odnosi się do cech charakterystycznych właściwych nowoczesności (Sztompka, 2012). W oparciu o koncepcję stworzoną przez A. Comte'a, M. Webera, uwzględniając idee T. Parsona i współczesnych socjologów K. Kumar zaproponował zestaw najważniejszych cech nowoczesności. Wyróżnił pięć konstytutywnych zasad, a mianowicie *zasadę indywidualizmu* – jednostka zostaje oswobodzona z narzucanych jej więzi grupowych i uzależnień, staje się obywatelem i decydem w kształtowaniu własnej tożsamości; *zasadę dyferencjacji*, inaczej różnorodności i wielości opcji z zakresu wszystkich dziedzin życia, głównie pracy, w sferze konsumpcji, ofert edukacyjnych, ścieżek kariery zawodowej, poglądów naukowych i pozanaukowych dotyczących różnych kwestii, wzorów życia, stylów i gustów, co czyni jednostkę wolną, autonomiczną, wzbogaca jej szanse życiowe kosztem podejmowania decyzji, wyborów i ponoszenia za nie konsekwencji; *zasadę racjonalności* – apoteza rozumu, sekularyzacja, obiektywność, legalna legitymizacja organizacji i instytucji, respektowanie prawnych reguł i procedur; *zasada ekonomizacji* – dominuje wartość dóbr materialnych; *zasada ekspansywności*, inaczej proces globalizacji przenikający wszystkie sfery życia, tworzący nowe formy życia rodzinnego, formy rekreacji i rozrywki, kształtującą edukację (Kumar, 1987, 1988, 1995).

Początki okresu historycznego, w jakim współcześnie żyjemy, określanego mianem ponowoczesności, umownie przypadają natomiast na pierwszą połowę lat osiemdziesiątych XX wieku. W literaturze przedmiotu można spotkać się z synonimami tego terminu, m.in.: późna, druga, lekka, płynna, refleksyjna czy wysoko rozwinięta nowoczesność (Beck, 2002; Bauman, 2006). Niektórzy socjologowie uważają jednak, że nie wchodzimy w okres ponowoczesności, lecz późną nowoczesność przeciwstawiającą się negatywnym walorom nowoczesności (Giddens, 2008). Późną nowoczesność cechuje: *nowa forma zaufania* – do abstrakcyjnych systemów organizacji, podtrzymywania, regulacji życia zbiorowego, np. systemów transportowych, telekomunikacyjnych, energetycznych, finansowych, organizacji międzynarodowych; *nowe formy ryzyka* – ryzyko wynikające z kontaktu z otoczeniem cywilizacyjnym i technicznym, trudne do oszacowania, którego następstwa wykraczają poza kontrolę jednostki oraz całych organizacji, np. zanieczyszczenie środowiska, katastrofa nuklearna, terroryzm; *nieprzejrzystość*, płynność oraz niepewność sytuacji społecznych, relatywizm; *globalizacja* (Beck, 2002; Giddens, 2008; Sztompka, 2012).

Zmiany związane z przejściem nowoczesności w ponowoczesność unaocznily się w kulturze i sztuce poprzez nowy styl w architekturze, filmie i innych dziedzinach polegający na mieszaniu i zestawianiu ze sobą różnych stylów i gatunków (Giddens, Sutton, 2014). Trendowi temu nadano miano postmodernizmu. Zmiany historyczne zwiastowała utrata centralnej pozycji przez część dotychczasowych filarów społeczeństwa nowoczesnego, np. dominacja nauki. Nastąpił zwrot ku lokalnym formom wiedzy, tj. dawnej wiedzy ludowej, wiedzy religijnej czy przekonaniom potocznym

(Loytard 1997). Osłabło zaufanie do nauki, polityków i historycznego postępu ludzkości w wyniku obaw przed katastrofami. Nasiliło się oddziaływanie mediów na postrzeganie przez ludzi rzeczywistości i interpretowanie świata społecznego, a także nastąpił rozwój nowych technologii informacyjnych i zanik tożsamości klasowych. Powstały społeczeństwa wielokulturowe, zwiększyła się mobilność ludzi między krajami oraz niechęć do podporządkowania życia państwu narodowemu (Giddens, Sutton, 2014).

Celem artykułu jest ukazanie zmian społeczno-kulturowych oddziałujących na edukację. Omówiono zagadnienie emancypacji, modelu cywilizacji, tożsamości jednostki, czasu i przestrzeni oraz pracy i relacji interpersonalnych. Przybliżono sylwetkę ucznia przygotowanego, w wyniku działań edukacyjnych podejmowanych przez nauczyciela, do funkcjonowania w nieustannie zmieniającej się rzeczywistości.

Emancypacja

W późnej nowoczesności człowieka nie postrzegano już jako istoty społecznej, określonej poprzez zajmowane miejsce w społeczeństwie warunkujące jej zachowanie i działanie. Społeczeństwo przestało kierować się normami społecznymi, broniło kulturę i psychologiczną wyjątkowość dzięki działaniu poszczególnych jednostek, nie zaś działalności instytucji społecznych czy uniwersalnych reguł postępowania (Touraine, 1998). Wolna jednostka tworząca społeczeństwo, a nie jak dotąd instytucje społeczne, kreuje w ponowoczesności własną tożsamość, poddaje rzeczywistość krytyce, czyniąc z niej element życiowej strategii. Kształtuje własną politykę życia, staje się istotą refleksyjną, analizuje każde swoje poczytania i choć często wykazuje niezadowolenie z ich efektów, zawsze jest gotowa do ich korekty. Porzuca wiarę w: dotychczasowe złudzenia istnienia kresu drogi, którą zmierza ludzkość; osiągnięcie upragnionego celu czy stanu doskonałości; sprawiedliwe i wolne od konfliktów społeczeństwo; ład idealny; przejrzystość losu po uprzednim przyswojeniu całej niezbędnej do tego wiedzy; opanowanie przyszłości i uczynienie jej piękną, wolną od przypadkowości i niezgody (Bauman, 2006). Jednostka staje się ponadto decydem w kwestii modernizacji świata. Od jej odwagi, wytrwałości i indywidualnie stosowanych środków działania uwarunkowane jest udoskonalanie świata. Spoczywają na niej również wyzwolicielskie zadania, gdyż ponowoczesność zrzuca się centralizacji władzy właściwej dla nowoczesności. Jednostka korzystając z własnych zasobów m.in. sprytu, woli, siły, podejmuje trud zmieniania swojego życia na lepsze, przy czym jest ona pozbawiona nadrzędnego autorytetu wskazującego drogę, którą warto podążać. Jednostka jest w stanie nieprzerwanej transgresji, pokonuje własne ograniczenia, przekracza granice własnych osiągnięć i możliwości. Nabywa prawa do swojej odrębności, wyboru własnego stylu życia. Skazana jest jednocześnie na rozdźwięk między prawem do samostanowienia o własnym losie a sprawowaniem kontroli nad warunkami społecznymi umożliwiającymi bądź niemożliwiającymi owo samostanowienie. W zachowaniu pewnej równowagi i rozsądku, pokonywaniu trudności pomocnymi narzędziami są refleksja krytyczna i eksperymentowanie.

W dyskursie etyczno-politycznym kwestię „sprawiedliwego społeczeństwa” zastąpiono kwestią „praw człowieka”. W płynnej nowoczesności skłaniano się do zneutralizowania bądź całkowitego usunięcia totalitaryzmu właściwego dla ciężkiej, stałej, zwartej i systemowej nowoczesności, zredukowania totalitarnych skłonności społeczeństwa. Podjęto się obrony autonomii, wolności wyboru i godności człowieka oraz jego prawa do inności. Dążono do emancypacji człowieka polegającej na wdrożeniu przez jednostkę zapomnianych cnót obywatelskich oraz odzyskaniu utraconych narzędzi pomocnych w zastosowaniu ich w życiu. Każda jednostka, aby móc dokonywać autentycznych wyborów i kształtować swoim losem, być odpowiedzialną za własne postępowanie, musi stać się najpierw obywatelem. Na autonomiczne społeczeństwo składają się autonomiczne jednostki. Autonomia społeczeństwa wiąże się z dokonywaniem świadomej oceny samoustanawiania będącej wspólnym dziełem obywateli (Bauman, 2006).

Model cywilizacji

Od siedemdziesiątych lat XX w. na Zachodzie i od dziewięćdziesiątych lat XX w. w Polsce nastąpił – postindustrialny etap rozwoju społeczeństwa. Jednostka definiuje się poprzez pracę i określone role zawodowe. Wybór zawodu jest jej suwerenną decyzją, nie decyduje o tym przynależność do rodziny i zajmowane przez nią miejsce w hierarchii społecznej, jak miało to miejsce w okresie przedindustrialnym. W wyniku rozwoju techniki i zmiany charakteru wytwórstwa przemysłowego następuje wzrost zatrudnienia w usługach. W świecie postindustrialnym pracę cechują elastyczne formy zatrudnienia, np. samozatrudnienie i umowa zlecenie, a także mobilność zawodowa i zmiana miejsca zamieszkania, elastyczny i zróżnicowany czas pracy, nierównomiernie rozłożona aktywność zawodowa – wzmożona lub obniżona, indywidualna odpowiedzialność za ubezpieczenie obejmujące również ubezpieczenie socjalne, płaskie struktury organizacyjne, kluczowe kompetencje, poszerzanie własnych kompetencji, uczenie się przez całe życie.

W industrializmie, którego początki sięgają XVIII/XIX w., główną rolę w rozwoju społeczno-gospodarczym zaczął odgrywać przemysł, wyparłszy rzemiosło dominujące w okresie przedindustrialnym. Ludność z terenów wiejskich migrowała do miasta w poszukiwaniu pracy w fabryce, zaczęła funkcjonować gospodarka rynkowa, nastąpiła emancypacja zawodowa, czyli uwolnienie się spod rodzinnych tradycji i zobowiązań odnośnie do wykonywanego zawodu. Od połowy XX w. w fabrykach kształcono przyszłych pracowników, którzy uczęszczali do przyzakładowych szkół zawodowych. Uczniowie byli zobowiązani do odbycia praktyk zawodowych w danej fabryce zgodnie z obowiązującym programem kształcenia. W świecie industrialnym pracę charakteryzowało stałe zatrudnienie z umową o pracę, stałe miejsce pracy (przez całe życie zawodowe), standardowy czas pracy – ośmiogodzinny dzień pracy lub zmianowy czas pracy, państwo zapewniało pomoc socjalną pracownikowi oraz jego rodzinie, hierarchiczne powiązania w zakładzie pracy, zdobyte kwalifikacje w zawodzie były wystarczające na całe życie, wąska specjalizacja zawodowa (Matusiak, Kuchciński, Gryzik, 2009; Sobierajski, 2013).

W wyniku deindustrializacji, inaczej odprzemysłowienia, zanikały tradycyjne gałęzie przemysłu, szczególnie ciężkiego i powiązanych gałęzi m.in. górnictwa. Następowiała stopniowa reindustrializacja, czyli stopniowe przechodzenie w strukturze gałęzi przemysłu od gałęzi kapitałochłonnych, charakteryzującej się dużym zapotrzebowaniem na surowce, energię i siłę roboczą, do gałęzi intelektualnie intensywnych, ceniących wiedzę naukową i wysoko wykwalifikowaną kadrę pracowników (Furmanek, 2014). Zmienił się charakter i jakość pracy człowieka, a w konsekwencji jakość życia wszystkich ludzi. Społeczeństwo na świecie uzyskało powszechny dostęp do Internetu, nastąpiła redukcja kosztów przechowywania danych, powstały mobilne urządzenia, inteligentne czujniki reagujące na obecność człowieka, odnawialne źródła energii, a także sztuczna inteligencja. W cywilizacji informacyjnej powszechnie wykorzystuje się nowe technologie w wielu dziedzinach życia m.in. w nauce, handlu, medycynie, komunikacji i przemyśle. Modernizowanie komputerów i oprogramowania oddziałuje na pracę człowieka, ewolucję zawodów, formę organizacji pracy, zarządzanie wiedzą i czasem pracy oraz zarządzanie personelem i całościową edukacją. Następuje rozwój wielkich systemów informacyjno-komunikacyjnych, zgłębianie przestrzeni kosmicznej, zmiany w technologiach przemysłowych, eksploatacja mórz i oceanów, wprowadzanie robotyzacji, popularyzacja sztucznej inteligencji. Dzięki rozwojowi sieci teleinformatycznej Internet wykorzystywany jest obecnie jako środek komunikacji obywatelskiej i informacji publicznej. W cywilizacji informacyjnej dokonały się przemiany w sektorze usług (świadczoną są tzw. e-usługi). Rozwój technologii informacyjno-komunikacyjnej stał się częścią społeczeństwa opartego na wiedzy, społeczeństwa kognitariuszy. W ponowoczesności system wartości budowany jest w oparciu o utowarowienie informacji i wiedzy, inaczej niż w nowoczesności, gdzie wartościami stały się: kapitał, siła robocza traktowana jako towar, i środki produkcji (Furmanek, Lenart, Piecuch, 2019).

Tożsamość jednostki

Współcześnie przed jednostką stoi konieczność wyboru własnych celów, a to z kolei wywołuje u niej niepokój. Świat przepętniony jest wachlarzem wielorakich wyborów, zdecydowanie się na jeden z nich zamyka możliwość skorzystania z innych opcji. Lekki kapitalizm doprowadził do współistnienia wielu autorytetów, tym samym pozbawił ich wyłączności i stałego statusu. Osoby posiadające wiedzę przyjmują co najwyżej postawę doradcy, jednak podjęcie decyzji spoczywa na jednostce. Od jednostki zależy, jak wykorzysta własny potencjał w życiu, w którym może posiłkować się wiedzą dotyczącą reakcji innych osób na podobne wyzwania, w czym pomocne są programy legitymizujące publiczny dyskurs o sprawach prywatnych, np. talk-show. Świat mediów odgrywa istotną rolę w konstruowaniu realnego życia zwłaszcza młodych osób. Tożsamość młodzieży choć jest spójna, jej podwalinami stają się doświadczenia wyniesione z dwóch równoległych bytów, tj. „życia na ekranie” i „życia w realnym świecie”. Własną tożsamość budują oni na bazie uczestniczenia w wielu światach (Welsch, 2002; Godzic, 2006). Poszukiwanie przykładów pomocnych w odnalezieniu wzoru na szczęśliwe życie jest pewnego rodzaju nałogiem, wy-

niszczającym jednostkę i skazującym ją na brak zaspokojenia. Świat konsumentów bogaty jest w barwne oferty kuszące ich swoją atrakcyjnością, lecz opatrzone datą przydatności, gdyż stale pojawiają się nowe konkurencyjne oferty.

Przywilej dokonywania wyboru stylu życia zarezerwowany jest niemalże wyłącznie do grup i klas zamożnych ludzi, aczkolwiek decyzje i sposoby działania podejmowane są również w środowiskach o ograniczonych środkach materialnych. Mogą oni rezygnować z popularnych sposobów zachowania i wzorów konsumpcji (Giddens, 2010). Ponowoczesność wymusza na członkach społeczeństwa bycie niezwykle czujnym, co jest podyktowane chwiejnością i niestabilnością statusu wszelkich kryteriów, w tym m.in. kryterium zdrowia, ponieważ zmieniają się kryteria zdrowego odżywiania, kierunek ochrony zdrowia coraz częściej przypomina pogoń za sprawnością fizyczną, w której zaszczytne miejsce przypada kontrolowaniu wagi ciała (Bauman, 2006).

Poszukiwanie własnej tożsamości jest podyktowane chęcią zespolenia wszystkich doznań w harmonijną, logiczną i spójną całość. Jednostka buduje tożsamość w sposób refleksyjny. Spoczywa na niej odpowiedzialność za reorganizację własnej osobowości. Przeszłość, terażniejszość i przyszłość jest spójna, czego przyczyn należy upatrywać w poznawczej świadomości wszystkich faz przebiegu życia. Wydarzenia w świecie oddziałują na budowanie tożsamości pod warunkiem, że przyczyniają się do samorozwoju jednostki. Jest ona zmuszona do pokonywania trudności, pojawiających się w jej życiu oraz rozstrzygnięcia wątpliwości. Prócz refleksyjnej kontroli działania dokonuje refleksji na temat doświadczanych aktualnie wydarzeń i weryfikuje, w jaki sposób mogą być one pomocne w zmianie samego siebie. Refleksyjność odnosi się także do świadomości ciała, kontroli komunikatów otrzymywanych od świata zewnętrznego i kondycji naszej sprawności fizycznej i zdrowia. Rozwój jednostki zakłada zachowanie równowagi między szansą a ryzykiem. Przeciwwstawienie się dotychczasowym wzorcom postępowania generuje nowe niebezpieczeństwa i obawy przed pogorszeniem własnego bytu. Samorealizacja koncentruje się na byciu szczerym z samym sobą, byciu autentycznym, zrozumieniu samego siebie. Życie składa się z serii tzw. przejść, np. zmiana pracy, wejście w nowy związek, które w odróżnieniu od procesów w społeczeństwach tradycyjnych wyróżniają się brakiem rytuałów przejścia, podlegają refleksji mającej swój wydzźwięk w budowaniu własnej tożsamości. Rozwój jednostki przebiega w sposób samozwrotny. Spójna tożsamość jest wyrazem integracji doświadczeń życiowych, wykształcenia własnego systemu przekonań służących jako kompas w obieraniu kierunków dalszego postępowania, konstruowania i rekonstruowania własnego życia (Giddens, 2010).

Pozornie członkowie konsumpcyjnego świata mogą „nabywać”, przymierzać i odrzucać daną tożsamość w zależności od potrzeb. Zabieg ten umożliwia powszechny nałóg robienia zakupów. Jednostka jest wolna, dokonuje wyboru produktów oferowanych przez rynek. W kapitalizmie przemodelowano ludzką naturę w celu dopasowania jej do istniejących ofert na rynku, tj. towarów, doznań, wrażeń (Seabrook, 1989).

Czas i przestrzeń

Epokę nowoczesną charakteryzuje dynamizm, którego źródeł należy upatrywać w rozdzieleniu czasu i przestrzeni, powiązanych uprzednio z miejscem. W nowoczesności czas i przestrzeń zyskują nowe miano kategorii planowania i działania niezależnych wzajemnie od siebie oraz oddzielonych od codziennego życia. Czas stał się narzędziem podboju przestrzeni, dzięki swej elastyczności i ekspansywności, dzięki np. szybszym środkom transportu dostępnym dla osób zamożniejszych. W ponowoczesności miejsce przebywania ludzi dysponujących władzą traci na znaczeniu, ponieważ mogą oni wydawać polecenia z dowolnego miejsca na ziemi i w każdej chwili przemieścić się w inne miejsce, aby stamtąd ewentualnie wydawać wszelkie dyspozycje zatrudnianym ludziom, stać się nieosiągalni. Miejsca publiczne zaczęły być strzeżone, zaimplementowano politykę separacji. Miejsca konsumpcji, np. galerie handlowe, są podróżą w przestrzeni, na drugim miejscu dopiero podróżą w czasie. Jego wyjątkowość polega na sposobie bycia, którego nie powieliła się w życiu codziennym. Zapewniają one wolność i bezpieczeństwo, są atrakcyjne, ponieważ wszyscy członkowie świata konsumpcyjnego czują się wspólnotą, pomimo że nie dążą między sobą do kontaktu. Łączą ich z kolei wspólne cele i środki, jak również wartości, którymi się kierują i przyjęte zasady zachowania.

U progu nowoczesności ludzkie zachowania uległy modyfikacjom, nastąpiło odebranie czasu od przestrzeni. Przestrzeń traktuje się jako odległość pokonywaną w określonym czasie, czas z kolei definiowany jest jako coś potrzebnego do pokonania tej odległości. W świadomości człowieka i w jego działaniach doszło do rozdzielenia czasu i przestrzeni pierwotnie ze sobą złączonych, ponieważ czas podporządkowano pomysłowości człowieka, jego wynalazczości, możliwościom technicznym zapewniającym pokonywanie dłuższych dystansów w coraz krótszym czasie. Zaczęto podejmować inicjatywę opracowywania sposobów szybszego wykonywania pracy. Przestrzeń stała się wartością, a czas – narzędziem (Bauman, 2006).

W nowoczesności, w ciężkim kapitalizmie ufortyfikowano podbitą przestrzeń, stawiano coraz większe fabryki i wyposażano je w olbrzymie maszyny produkcyjne, przy których obsłudze zatrudniono coraz liczniejszą rzeszę robotników. W lekkim kapitalizmie natomiast nastąpiła dematerializacja, pozbyto się masywnych maszyn oraz rozluźniono związki pracowników z miejscem zatrudnienia. Kapitał staje się eksterytorialny. Zasady nowej sztuki zarządzania polegają na umiejętnym zatrudnianiu niezbędnego do minimum kapitału ludzkiego. To okres krótkoterminowych umów, przelotnych spotkań, a nie jak dawniej trwałych związków. Pracownicy walczą o przetrwanie, zachowanie swojego miejsca pracy.

W nowoczesności trwałość była głównym motywem. Ludzie dobrze sytuowani mieli zdolność do nadawania swoim rzeczom miana nieprzemijalnych, posiadali na nie monopol. Inaczej rzecz przedstawia się w ponowoczesności, której największym ideałem jest momentalność, krótkoterminowość. Ludzie zamożni czerpią korzyści

z tego, co przemijalne. Wyznacznikiem ich bogactwa jest posiadanie najnowszych wersji i modeli przedmiotów, jakie na bieżąco oferuje rynek. Dewaluacja nieśmiertelności jest zapowiedzią przełomu kulturowego. Punktem zwrotnym w historii cywilizacji jest drastyczne kurczenie się dotychczasowych działań kulturowych polegających na segregacji wiecznych wytworów ludzkich powstałych dzięki przelotnym działaniom ludzkim dokonywanym w ciągu ich krótkiego życia. Kultura i etyka zmierza w kierunku, gdzie dezaktywacji uległy tradycyjne sposoby radzenia sobie z życiem.

Praca i więzi społeczne

W obszarze pracy oraz współpracy więzi społeczne uległy rozpadowi, upadły skuteczne formy zbiorowego działania. Społeczeństwo cechuje ruchliwość, nieobliczalność i ulotność. Głównym narzędziem działania uczyniono brak zaangażowania i nieuchwytność. Warunkiem nowej techniki sprawowania władzy stał się rozpad więzi społecznych. Dążeniem późnej nowoczesności było otwarcie granic między krajami i globalizacja.

W ponowoczesności ludzie żyją w terażniejszości, w której postęp przypisują własnym zasługom, a tworzenie przyszłości jest ich misją, odrzucając przy tym spuściznę poprzednich pokoleń, historię, przeszłość. Postęp został zindywidualizowany, nie jest jak dawniej przedsięwzięciem zbiorowym. Jednostka podnosi swój status życia dzięki bazowaniu na własnych zdolnościach czy własnej pracowitości, pomyślności i zaradności. Warunkiem kreowania własnej przyszłości przez jednostkę jest konieczność panowania nad dniem obecnym, a ściślej kontrolowania jednostkowej terażniejszości. Z uwagi jednak na fakt, że żyjemy w świecie powszechnej elastyczności owa kontrola jest niepewna, a nawet niemożliwa.

W erze nowoczesnej praca zyskała rangę najwyższej wartości. Pełniła ona istotną rolę w procesie kolonizowania przyszłości, zapewniała ład, przewidywalność zdarzeń, możliwość sprawowania kontroli. Praca przyczyniła się do wzrostu dobrobytu ludności i eliminacji nędzy, jak również zainicjowała u ludności poczucie odpowiedzialności za własną przyszłość. Praca stała się zbiorowym wysiłkiem, do której zobligowany był każdy dorosły, jej brak traktowano jako anomalie. Dzięki niej człowiek samodoskonalił się pod kątem moralnym, a także nastąpił ogólny wzrost etycznego poziomu społeczeństwa. Ciężki kapitalizm stwarzał robotnikom perspektywę dożywotniego zatrudnienia, a fabrykę uczyniono miejscem wspólnych spotkań (kapitalistów i robotników).

Praca zyskuje znaczenie estetyczne, jej zadaniem jest dawanie satysfakcji jednostce, nie jak niegdyś nadrzędnie służyć potędze narodu, przestaje uchodzić za etyczny fundament społeczeństwa (Bauman, 2006).

W odniesieniu do rynku pracy w ponowoczesności charakteryzującej się elastycznością i krótkoterminowością zakończył się etap postrzegania pracy w tradycyjny sposób, a rozpoczął etap myślenia o pracy w kategoriach niepewności, do cze-

go doprowadziło zawieranie umów na czas krótkoterminowy bez gwarancji na jej przedłużenie oraz praca bez umowy, tzw. praca na czarno. W Polsce zgodnie z Kodeksem pracy art. 25 uniemożliwiono obchodzenie obowiązku zatrudniania na czas nieokreślony w drodze aneksów do umów na czas określony. Jeżeli okres zatrudnienia na podstawie umowy o pracę na czas określony przekracza 33 miesiące lub jeżeli łączna liczba tych umów przekracza trzy, uważa się, że pracownik, odpowiednio od dnia następującego po upływie ww. okresu lub zawarcia czwartej umowy o pracę na czas określony, jest zatrudniony na podstawie umowy o pracę na czas nieokreślony (Ustawa z dnia 26 czerwca 1974 Kodeks pracy z późn. zm. Dz. U. 2014, poz. 1502).

Życie zawodowe aktualnie również jest przestrzenią niepewności, jednak owa niepewność przybiera inny wymiar. Indywidualnie doświadczane lęki nie jednoczą, lecz dzielą społeczeństwo. Zmiany na rynku pracy doprowadziły do obumierania wartości wspólnego interesu, poczucia wspólnoty, solidarności oraz zniechęciły do uczestniczenia w polityce.

Współcześnie grożące światu katastrofy zwiastują pozbawienie człowieka dotychczasowych dochodów. W 2020 r. wielkim zaskoczeniem dla gospodarki europejskiej i światowej stała się pandemia wywołana przez koronawirusa SARS-CoV-2. Personnel Service prognozuje, że do końca trwania stanu epidemiologicznego w Polsce pracę może stracić około 2 mln pracowników, a bezrobocie wzrośnie do 10% (Personnel Service, 2020). Komisja Europejska podjęła działania mające na celu złagodzenie skutków finansowych dla obywateli i całej gospodarki. Wdrożono m.in. inicjatywę o nazwie SURE wspierającą pracowników w utrzymaniu się na rynku pracy (Gospodarka i miejsca pracy podczas pandemii koronawirusa, 2020; Koronawirus: Komisja mobilizuje wszystkie swoje zasoby w celu ochrony życia i źródeł utrzymania, 2020; Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady Europejskiej, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-społecznego i Komitetu Regionów. Działania w odpowiedzi na koronawirusa. Wykorzystanie każdego dostępnego euro w celu ratowania życia i ochrony źródeł utrzymania, 2020).

W późnej nowoczesności rozluźniły się więzi między kapitałem a siłą roboczą. W lekkim kapitalizmie rząd dla dobra własnych obywateli sprzyjał kapitałowi, zachęcał do inwestowania w naszym kraju. Kartą przetargową jednakże były dogodne warunki dla swobodnej przedsiębiorczości i zgoda na przeniesienie kapitału w każdym momencie zgodnie z wolą przedsiębiorcy. Na wartości zyskują dobre pomysły, które w głównej mierze stają się źródłem zysku. Aczkolwiek ich rentowność przypisuje się konsumentom, nie jak dawniej producentom. Lekki kapitalizm to okres spadku zaangażowania emocjonalnego pracą zatrudnionych osób. Przedsiębiorcy bycie w nieustannym ruchu, życie w świecie ulotnych wartości i nowości przyjmują za atut.

W nowoczesności pojawiło się zjawisko odwlekania będące kulturą praktyką. Społeczeństwo z jednej strony pracowało dla samej pracy, gdzie w nieskończoność

opóźniano moment spełnienia i uznawano je za wartość samą w sobie, z drugiej strony zaś zarysowała się tendencja estetyki konsumpcji, ograniczającej pracę do instrumentalnej funkcji przygotowującej fundament pod czerpanie korzyści z niej płynącej, mająca ambiwalentny stosunek do zwłoki opóźniania momentu spełnienia (Bauman, 2006). W kulturze konsumpcyjnej ograniczano czas oczekiwania na spełnienie do minimum i przybliżano moment jego przeżycia. Zaspokojenie jednego pragnienia dawało początek narodzinom nowego pragnienia.

Świat ponowoczesny niesie ze sobą poczucie nietrwałości, niepewności oraz zagrożenia bezpieczeństwa zarówno osobistego, jak i wspólnoty. Jednostka w każdej chwili może stracić zajmowaną pozycję w pracy, przysługujące jej prawa. Postęp technologiczny przyczynia się do spadku udziału siły roboczej. Raz nabyte umiejętności i doświadczenia nie gwarantują już zdobycia zatrudnienia, a następnie utrzymania się na rynku pracy. Świat ponowoczesny skłania do natychmiastowego korzystania z nadarzającej się okazji, gdyż może ona przeminąć bezpowrotnie. Zignorowanie szansy jest niewybaczalne. Chwiejne warunki społeczno-gospodarcze kreują myślenie o związkach międzyludzkich oraz przedmiotach jako o towarze konsumpcyjnym podlegającym bezustannie weryfikacji. Współcześnie uszkodzony element w przedmiocie nie podlega naprawie, lecz wymieniany jest w całości. Podobnie rzecz przedstawia się z więzią międzyludzką. Często jest ona utrzymywana dopóty, dopóki przynosi korzyści. Zostaje natomiast zerwana, kiedy jedna ze stron nie sprostą oczekiwaniom drugiej strony. W społecznościach tradycyjnych więzi osobiste były umocowane w warunkach zewnętrznych życia społecznego i ekonomicznego. W nowoczesności więzi osobiste stanowią wartość samą w sobie i trwają dzięki elementom wewnętrznej inercji zaangażowanych w nią osób. Głównymi domenami tzw. czystej relacji jest seksualność, małżeństwo oraz przyjaźń. Jest ona ustrukturuowanym refleksyjnie związkiem, opiera się na intymności zapewniającej stabilność związku, w którym „oddanie” stanowi ważny element. Partnerzy wzajemnie sobie, ufają a w reakcjach drugiej osoby widzą odzwierciedlenie własnej osoby (Giddens, 2010).

W świecie konsumpcyjnym współpraca jest niewskazana, czynność konsumpcji zawsze odbywa się indywidualnie bez względu na to, czy dookoła jednostki znajdują się ludzie. W świecie produkcji z kolei współpraca jest korzystna i niezbędna, bez niej niemożliwe byłoby wyprodukowanie czegokolwiek. Zaufanie do siebie, innych osób, instytucji było podstawową cechą nowoczesnego społeczeństwa. Za najważniejszy obszar budowania zaufania uznano przedsiębiorczość i zatrudnienie. Współcześnie obserwuje się kryzys zaufania, niechęć do uczestniczenia w życiu politycznym i zaangażowania w działalność społeczną.

W ponowoczesności państwo zaprzestało świadczenia usług w zakresie pewności i bezpieczeństwa, inaczej niż w nowoczesności, gdzie istniał silny związek państwa z narodem, które w oparciu o zaufanie wspierało podejmowanymi działaniami pewność i bezpieczeństwo swoich obywateli. W ponowoczesności ludność w państwach demokratycznych traci zaufanie publiczne, które traktowane jest jako

„przekonanie o kompetencji, rzetelności, uczciwości, prawdomówności, bezinteresowności i – używając określenia T. Kotarbińskiego – spolegliwości elit politycznych, rządu, instytucji publicznych” (Sztompka 2010, s. 377). Społeczeństwo traci przekonanie dotyczące jakości i trwałości towarów, usług, urzędzeń technicznych oraz „systemów eksperckich” określane jako zaufanie konsumenckie. Utrata zaufania dostrzegana jest również odnośnie do bezrefleksyjnego poczucia pewności, bezpieczeństwa, stabilności oraz ciągłości życia codziennego, definiowanych jako zaufanie egzystencjalne, rutynowe. Często sytuacje życiowe doświadczane przez ludność są nieoczywiste, zaskakujące, obarczone ryzykiem i niestabilne. W krajach wysokiego zaufania panuje przekonanie, że każda osoba jest godna zaufania, dopóki ich nie zawiedzie, w krajach natomiast niskiego zaufania panuje ambiwalentne nastawienie, mówiące o tym, że żadnego człowieka nie należy obdarzać zaufaniem, dopóki nie dowiedzie swojej uczciwości.

Odmienne tendencje panujące w społeczeństwie uwarunkowane doświadczeniami historycznymi i kulturalnymi, np. długotrwały ustrój demokratyczny, dobrobyt gospodarczy, homogeniczność etniczna, długotrwała tradycja. Nadszarpnięte zaufanie prowadzi często do paniki moralnej charakteryzującej się przesadnym uogólnianiem pojedynczych przypadków oraz reprezentującej stanowisko, że owo odchylenie od normy jest powszechne.

Istnieje wiele przyczyn spadku zaufania przypadającego na okres późnej nowoczesności, jednym z nich jest postępujący proces globalizacji (Sztompka, 2007; por. Giddens, 1992; Riesman, 1996; Coleman, 1988; Wilkinson, 2001). Proces ten zdaniem P. Sztompki oddziałuje na dwa filary zaufania, tj. strategiczną (racjonalną) kalkulację oraz rozpowszechnioną kulturę. Trzeci z filarów zwany impulsem moralnym natomiast pozostaje stały, niezmienny. Proces globalizacji osłabia zaufanie społeczne, wywołuje u jednostki niepewność, opór przed udzieleniem innej osobie zaufania, ponieważ poznanie ludzi i instytucji odbywa się pośrednio, często za pomocą mediów, które przekazują sprzeczne opinie z uwagi na swoją stronniczość; ludzie są anonimowi i trudno jest trafnie oszacować ich prawdziwe nastawienie i zachowania; nawiązywane kontakty z innymi osobami są krótkotrwałe i powierzchowne; pogłębia się pluralizm kulturowy, rośnie liczba stylów życia, zwyczajów, upodobań, a rzetelny odbiór ich przedstawicieli jest dla reszty społeczeństwa niemożliwy, nie posiadają oni wystarczających wskazówek, kodów do ich rozszyfrowania; świat globalny jest pełen różnych kultur i w interakcjach międzyludzkich niefunkcjonalna okazuje się strategia wcielania się w rolę partnera w celu oszacowania jego wiarygodności, faktycznych celów, jakie mu przyświecają, obca kultura i role bowiem bywają odmiennie interpretowane; zawodzi intuicja wobec reprezentantów innych kultur, jest ona skuteczna jedynie w naszej własnej kulturze (Sztompka, 2007).

Zakończenie

Zachodzące zmiany społeczno-kulturowe mają swój wydzźwięk w działaniach edukacyjnych nauczycieli. Zachodzi konieczność kształtowania przez nich ucznia re-

fleksyjnego, kreującego własną tożsamość, stale weryfikującego rzeczywistość i korygującego własne postępowanie, reorganizującego własną osobowość. Ucznia ponoszącego odpowiedzialność za własne wybory, podejmującego decyzje dotyczące losu własnego i świata; dzieje się tak, ponieważ aktualne wydarzenia wpływają na postawę jednostki, ale również działania podejmowane przez jednostkę decydują o modernizacji świata. Uczeń w toku działań edukacyjnych staje się autonomiczną jednostką, definiowaną w dalszym jego życiu poprzez pracę i określone role zawodowe, a także świadomym obywatelem żyjącym w cywilizacji informacyjnej. Kreuje on własną tożsamość na podstawie doświadczeń z autentycznego (realnego) życia oraz środków masowego przekazu, mass mediów. O poczuciu tożsamości jednostki świadczą: „świadomość własnej odrębności, indywidualności, niepowtarzalności wraz ze świadomością własnej spójności” (Szczurek-Boruta, 2016, s. 59). Konstruowanie tożsamości odbywa się przy pomocy pedagogicznego wspomaganie (Szymański, 2016). Szczególnej roli edukacji upatrywała K. Wereszczyńska (2021) w kształtowaniu poczucia tożsamości obywatelskiej i podkreślała istotę wyznaczania sobie granic korzystania z posiadanej wolności, którą określa demokracja, oraz podejmowania działań na miarę własnych możliwości. W toku działań edukacyjnych realizowana jest ponadto funkcja emancypacyjna, która zakłada przygotowanie ucznia „do przekraczania narzuconych ograniczeń, zmieniania otaczającej rzeczywistości na lepszą” (Kwieciński, 1995, s. 21). Zachodzące w świecie zmiany wymuszają przygotowanie ucznia do podejmowania w przyszłości nieustannej walki o co najmniej utrzymanie jakości życia na dotychczasowym poziomie, umiejętność obcowania w świecie niosącym ze sobą poczucie nietrwałości, niepewności i zagrożenia katastrofami, świecie przenikniętym brakiem zaufania do siebie, innych osób i instytucji, jednocześnie świecie, w którym związki międzyludzkie podlegają stałej weryfikacji.

Bibliografia

1. Bauman Z. (2006), *Płynna nowoczesność*, przeł. T. Kunz. Wydawnictwo Literackie, Kraków.
2. Beck U. (2002), *Spółczesność ryzyka: W drodze do innej nowoczesności*, przeł. S. Cieśla. Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
3. Coleman J. (1988), *Social capital in the creation of human capital*, „American Journal of Sociology”, 94, 95–120.
4. Furmanek W. (2014), *Humanistyczna Pedagogika Pracy. Praca człowieka w cywilizacji informacyjnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów.
5. Furmanek W., Lenart J., Piecuch A. (2019), *Edukacja zawodowa w procesach transformacji systemu oświaty w Polsce*. Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów.
6. Giddens A. (1992), *The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*. Stanford University Press, California.
7. Giddens A. (2008), *Konsekwencje nowoczesności*, przeł. E. Klekot. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
8. Giddens A. (2010), *Nowoczesność i tożsamość. „Ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*, przeł. A. Szulżycka. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
9. Giddens A., Sutton P.W. (2014), *Socjologia. Kluczowe pojęcia*, przeł. O. Siara, P. Tomaszek. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
10. Godzic W. (2006), *Socjologia wizualna oczami medioznawcy*, [w:] J. Kaczmarek, M. Krajewski (red.), *Co widać?* (s. 11–22), Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań.

11. *Gospodarka i miejsca pracy podczas pandemii koronawirusa* (2020). https://ec.europa.eu/info/live-work-travel-eu/coronavirus-response/jobs-and-economy-during-coronavirus-pandemic_pl.
12. *Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady Europejskiej, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-społecznego i Komitetu Regionów. Działania w odpowiedzi na koronawirusa. Wykorzystanie każdego dostępnego euro w celu ratowania życia i ochrony źródeł utrzymania* (2020). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52020DC0143&from=PL>.
13. *Koronawirus: Komisja mobilizuje wszystkie swoje zasoby w celu ochrony życia i źródeł utrzymania* (2020), <https://eures.praca.gov.pl/zal/KE-2-04-2020.pdf>.
14. Kumar K. (1987), *Prophecy and Progress. The Sociology of Industrial and Post-Industrial Society*, Pengiun, Harmondworth.
15. Kumar K. (1988), *The Rise of Modern Society. Aspects of the Social and Political Development of the West*, Basil Blackwell, Oxford.
16. Kumar K. (1995), *From Post-Industrial to Post-Modern Society*, Blackwell, Oxford.
17. Kwieciński Z. (1995), *Socjopatologia edukacji*, Mazurska Wszechnica Nauczycielska, Olecko.
18. Matusiak K.B., Kuchciński, J., Gryzik A. (red.) (2009), *Foresight kadr nowoczesnej gospodarki*, Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, Warszawa. <https://www.parp.gov.pl/files/74/81/305/5266.pdf>
19. Personnel Service (2020), Informacje prasowe z dn. 26.03.2020.
20. Riesman D. (1996), *Samotny tłum*, przeł. J. Strzelecki. Warszawskie Wydawnictwo Literackie MUZA S.A., Warszawa.
21. Seabrook J. (1989), *The leisure society*. Basil Blackwell, New York.
22. Sobierajski T. (2013), *Kształcenie zawodowe w postindustrialnej gospodarce. Demografia, grupowanie, klasyfikacja, doradztwo*, Krajowy Ośrodek Wspierania Edukacji Zawodowej i Ustawicznej, Warszawa.
23. Szczurek-Boruta A. (2016), *Lokalne środowisko życia i kształtowanie tożsamości otwartej w perspektywie edukacji międzykulturowej*, „Pedagogika społeczna”, 3(61), s. 55–69.
24. Sztompka P. (2007), *Zaufanie. Fundament społeczeństwa*, Wydawnictwo Znak 2007, Kraków.
25. Sztompka P. (2012), *Socjalizacja. Analiza społeczeństwa*, Wydawnictwo Znak, Kraków.
26. Szymański M.J. (2016), *Kim jestem? Tożsamość jako zadanie w czasach gwałtownej zmiany społecznej*, „Lubelski Rocznik Pedagogiczny”, 35(1), s. 11–24.
27. Touraine A. (1998), *Can we live together, equal and different?*, „European Journal of Social Theory”, 1(2), 165–178. <https://doi.org/10.1177/136843198001002002>.
28. *Ustawa z dnia 26 czerwca 1974 Kodeks pracy z póź. zm.* (Dz. U. 2014, poz. 1502).
29. Welsch W. (2002), *Sztuczne raje? Rozważania o świecie mediów elektronicznych i o innych światach*, [w:] M. Hopfinger (red.), *Nowe media w komunikacji społecznej w XX w.* (s. 461–471), Oficyna Naukowa, Warszawa.
30. Wereszczyńska K. (2021), *Tożsamość i tożsamość obywatelska jako zadanie dla edukacji*, [w:] A. Karpińska, K. Borawska-Kalbarczyk, A. Szwarz (red.), *Edukacja w przestrzeni społecznej – paradygmaty zmian* (s. 219–240), Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok.
31. Wilkinson I. (2001), *Anxiety in a risk society*, Routledge, London, New York.

dr Katarzyna Pardej

Akademia Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej w Warszawie